

Андрій ЗАБЛОВСЬКИЙ

Київ

Масакі УМЕБАЯШ

Японія

ЗВИЧАЇ “САДЖАТИ НА ЛУБОК” ТА “УБАСТЕ” В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЯПОНСЬКІЙ ЕТНОКУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ

Українська та японська народна творчість зберігають відомості про існування в етнокультурній традиції обох народів звичаїв “убасте” (варіанти – *obasute*, *oyasute*, що з японської перекладається як залишати, кидати старих людей) та “саджати на лубок” (як одна з назв української практики позбавлення від немічних батьків), що мають схожу обрядову форму та функціональне навантаження з огляду на подібність їхньої семантичної структури. Цікавим видається в цьому плані з’ясування ареалу походження та генезису даного звичаю в історичній проекції, просторово-часовому та культурному континуумі. Окремі дослідники пов’язують його з ойкуменою розповсюдження буддійської традиції, передусім з Гіндустанським субкультурним регіоном. Так, згадки про побутування подібної ритуальної практики в екзистенційному вимірі стародавніх культурних мікросвітів маємо в сутрах та інших нарративних матеріалах індо-буддійської традиції. Як приклад, можна навести наступний пасаж з “Джатаки”: “Жив собі чоловік та жінка, і був у них старий батько. Однак, невістка не хотіла жити разом з батьком свого чоловіка, і надумала його позбутися. Вона попросила чоловіка аби той десь покинув його. Чоловік зі своїм сином змушений був відвести батька на безлюдне місце. Там він почав копати для нього яму. На це все дивився його семирічний син, який згодом також почав копати яму. Батько, побачивши це, запитує у хлопця: “Що ти робиш? Навіщо копаєш ще одну яму?” А син на те йому та й відповідає: “Коли ти станеш старим, я те ж покину тебе у цій ямі”. Після цього чоловік зрозумів, що вчинив неправильно, і забравши свого батька вони усі разом повернулися додому”¹.

Як зазначав М. Драгоманов, “порівняльний дослід народної творчості показує нам поширення пантеїстичної буддійської етики в стороні монотеїстичних і навіть спіритуалістичних релігій, магометанських та християнських”². Хоча, слід при цьому зазначити, що дуже часто ті чи інші явища етнокультурного життя, будучи поширеними на різних територіях, мають універсальний характер і притаманні соціоісторичному розвитку багатьох народів світу. Не виключенням також може стати і цей дуже давній звичай ритуального вбивства, про який ми тут ведемо мову. До того ж на інформацію про існування цього звичаю ми можемо натрапити в культурах, насамперед, зорієнтованих на полювання та мисливство. В якості прикладу, можна навести ескімосів, лапландців, готтентотів та аборигенів Австралії тощо. Причому, як підкреслює дослідник Л. Сімонс, що нарахував 71 суспільство, де побутував цей звичай, для представників цих культур подібна практика вважалася екзистенційною нормою³.

Тепер перейдемо до розгляду функціонування даного звичаю безпосередньо в етнокультурі українців та японців шляхом реконструкції того матеріалу, який подає нам фольклорна традиція згаданих народів. Спочатку звернемося до тих відомостей, що стосуються власне архаїчної української ритуальної практики “саджати на лубок”. Передусім, слід зазначити, що український фольклор (та й література), дуже часто в імпліцитній формі, зберегли свідчення про існування у давні часи звичаю вивозити старих батьків у поле, у ліс чи залишати у хаті-пустці “на смерть” (найчастіше це робилося взимку) або ж вбивати, скидаючи старих у прірву, яму тощо: “Людей старых, не подававших надежды на жизнь, бывших в тягость себе и другим вывозили в зимнюю пору в глухое место и опускали в глубокий овраг, а чтобы при опускании они не могли разбиться, или же задержаться на скате, их сажали на луб, на котором как на санях, они доходили до дна оврага. Отсюда и выражения: “сажать на лубок”, или “пора его на лубок”. Практиковались и другие более как-бы гуманные способы применения названного обычая – засаживание в пустке на печь, опускание в пустую яму и проч... “Крестьянка Марфа Гутариха, родившаяся в с. Землянка 1787 г., рассказала мне следующее: “Слышала я в молодости, что тогда сажали людей старых на лубок, вывозили в поле и оставляли их там умирать, но сама лично этого не видела. А когда это запретили, то таких за старостью уже неспособных на работу людей оставляли в пустой хате зимой, где они от голода и холода умирали”⁴.

Подібна легенда була зафіксована також і на Катеринославщині. Однак, найпоширенішими є згадки про цей звичай на Поліссі та на Гуцульщині. Не дивлячись, як на перший погляд здається, на усю аморальність, “дикість” подібних дій, це було нормою для звичаєвого права тієї доби і цілком нормально вкладалося у світоглядну модель життя та аксіологічні пріоритети тогочасних людей.

“У цьому звичаї не варто вбачати непошану до старшого покоління, – наголошує дослідниця М. Гримич, – і ті, що виконували цей обряд, і старі люди були переконані в абсолютній правильності вчиненого. Як свідчать спостереження за так званими примітивними культурами, це відбувалося в стані величезного піднесення. Це було свято. Адже “той світ” не був похмурим і страшним. Людину везли не на смерть, а на нове народження. І виконувався цей обряд лише з величезної поваги до старих. Це був обряд дарування нового життя. Звичайно, можна пояснювати цей економічними умовами, проте це хибний шлях. Культура і взагалі життєдіяльність людини доби первісності або,

в нашому випадку, доби архаїки, це зовсім інша знакова система, базована на принципі асоціативно-метафоричного типу, якій підпорядковувалася господарська діяльність, а не навпаки”⁵.

Крім того, як ми бачимо з наведених свідчень, вже давно цей звичай відходить у небуття. Не вкладаючись у християнське бачення навколишнього світу, він поступово зникає, залишаючись у свідомості народу на рівні усної народної творчості у вигляді своєрідного рудименту соціальної організації минулих часів. Однак у народному трактуванні основною причиною відмирання звичаю “саджати на лубок” стали мотиви прагматичного характеру, про що засвідчує збірка українських народних легенд та переказів. О.Ф.Кістяківський з цього приводу наводить легенду з суто українським гумором: батько з сином везуть діда на лубку до ями, а малий син каже: “Тату, викидайте діда без лубка. Лубок ще пригодиться, коли я вас везиму, коли ви зостаритеся”⁶. Окрім того, це було пов’язане з тим, що старі люди мудрі та обізнані можуть стати у пригоді у лиху годину: “Колись, – це дуже давно було, – та убивали батьків за те, що вони старі та неспособні робить. Ото одному синові та жаль було свого батька вбивать: він сховав його в погріб, а людям сказав, що батька вбив. Допитуватись не стали, тим і кончилося.

Тим часом настала лиха голодуха. Які тільки де злидні не були, все попроїдали. Той син і посліднім ділився з батьком. Ось уже й весна надворі, пора б орать та сіять, так ніде взять, щоб посіять. Нема ніде ні зерна, ні соломинки. Прийшов раз той син до батька в погріб за совітом: “Тату, що робить, сіять нічого”. “Піди, синку, – каже батько, – та розбери всю оселю, яка є, вивези ту соломку на зоране поле і розтрусилу та земелькою прикрий. Підуть дощі: може і таки, як молотили, то яке зерно зосталось. Те зерно, дасть Бог, зійде”.

Син так і зробив: порозкидав оселю, соломку вивіз на поле, земелькою її притрусив. І що ж? Зазеленіло поле. От і питають сина розумного батька, де він насіння взяв. А він їм відказує: “Ви своїх батьків повбивали, а я свого в погріб сховав. Лихо скрутуло, батько й в пригоді став: то він мене навчив що робити”. Розказав сам усе, як було. З тієї пори люди стали батьків поважати, а вбивати їх перестали. Бо бачили, що без батьків гірш на світі жити”⁷.

Або ж такий переказ: “С першого началу батьків старих убивали, а потім чоловік свого батька пожалів і заховав його у погрібі і годував. Потім не дав Бог урожаю хліба, нічого сіять, жита не було на насіння. Батько йому сказав: рубай, сину, соломку у мішки та іди на поле, розсівай ту соломку по ниві і заволочи її бороною. Уродив Бог на другий год хороше жито і стали його допрошувать сусіди: “Чого ти сіяв соломку, а уродило жито? – Мені батько сказав. Тоді допрошують: “Де ж твій батько?” А він говорить: “У погребі”. – Ну, так годі тих батьків бити, нехай живуть на світі, бо вони більше знають”⁸.

Проте для наших когнітивних розмірковувань більшої ваги має насамперед інформація про функціонування практики “саджати на лубок” в житті наших пращурів в стародавній (первісній) часи, аби з’ясувати етнокультурну природу цього звичаю, його ритуально-атрибутивні характеристики тощо.

Семантично схожим до цього звичаю є ритуальна гра – бити лубка: “В Подільській губернії, в домі, де є покійник, приходять не тільки жінки, але й нежонаті чоловіки, чого ніде не зустрічається в Малоросії. При цьому чоловіки заводять навіть ігри: б’ють лубка. Ця гра відправляється тільки на похоронах: полягає в тому, що хто-небудь із гравців накривається кожухом так, щоб нічого не було видно. Інший гравець б’є жгутом покритого – “б’є лубка” – і той повинен угадати, хто його ударив. Якщо вгадає, на його місце йде той, що вдарив, якщо ж ні, його б’є хто-небудь інший”⁹.

В цій обрядовій грі присутній магічний засіб “прибивати” мертвого, утихомирення, щоб не виходив з могили (тут наявна асоціація: лубок-коробка-труна-могила). Подібну функцію відігравала і обрядова гра в карти “Панфілії і Маланка: угадування і биття Маланки”.

У Східній Галичині особливо в горах, подібні ігри надзвичайно поширені під назвами: лопатки, грушки тощо, які “безперечно, являють собою відгомін тих похоронних ігрищ та бенкетів, що існували ще в початкову добу нашої історії та існують і досі в деяких народів, між іншим, і на Кавказі”¹⁰.

В свою чергу, японська етнокультурна традиція ритуального вбивства – звичай “убасте” (обасте, оясуте) дуже добре зафіксована в усній народній творчості (легенди, казки тощо), а також у літературному жанрі, зокрема, у циклі Yamato-monogatari, тобто оповіданнях про Ямато (стародавня назва Японії) X ст., та Konjaku-monogatari-оповіданнях про минуле і сучасне XII ст.

Так, відомою в літературі та в народі є легенда про гору Нараяма-Гору покинутих старих, куди заносили вмирати своїх знесилених старістю батьків їх діти. Крім того, у сюжетах японського фольклору фігурує також ще власна назва цієї гори (на відміну від географічної – Нараяма) Обасутеяма, розташована в префектурі Нагано (що в центральній частині о. Хонсю).

Ще у XIX ст., японський дослідник Хозумі Нобушіге, намагаючись дослідити феномен практики убасте у культурній моделі Японії, висунув теорію “інкьрон”, (яку дослівно можна перекласти як теорія позбавлення від старих людей в різні історичні часи), у якій він виділив чотири історичні етапи відношення людей до розв’язання дилеми співжиття зі старими, немічними батьками. Це канібалізм; фізичне вбивство; власне звичай “убасте”; сучасне ставлення і поводження зі старими людьми¹¹.

Звичайно, ця схема є досить умовною, оскільки в різних культурних світах могли побутувати одночасно три різні способи ритуального вбивства людей похилого віку.

Натомість, як і у випадку з українським звичаєм “саджати на лубок”, у японському варіанті ми маємо аналогічну ситуацію: писемні свідчення, усна традиція доносять до нас інформацію вже про припинення функціонування цієї практики, причому сюжетні лінії японських легенд, казок та оповідань дуже перегукуються з подібними

українськими переказами. Як приклад, можна навести такі нарративні свідчення: про одне з таких ми довідуємося з новели “Коукоцу но хіто” письменниці Арійосі Севано: “Одну стару син ніс у гори, щоб там покинути. Стара раз по раз ламала гілки на деревах і кидала їх на дорогу. Коли син спитав її, навщо вона це робить, вона сказала: “Це тобі мітки на зворотній шлях (щоб не заблукав)”. Почувши це, син зронив сльози, знову посадив матір на спину і поніс назад додому”¹², або ж легенда такого плану: “Дуже давно правив країною володар, який не любив старих людей. Одного дня він наказав своєму слугі по всій державі розвісити таблички такого змісту: старі люди, яким вже за 60 років, мають бути покинуті в горах. Інакше, уся сім’я буде вбита.

В цей час жив собі один молодий чоловік, що мав стару матір. “Мій сину! Мені вже 60 років, ти повинен мене покинути в горах”, – каже його мати. “Моя мамо! Я не можу вчинити таку страшну річ”, – відповідає її син. “Наших сусідів, стару жінку та чоловіка вже залишили в горах. Отож, тобі нема чого хвилюватися”, – знову каже мати.

Нарешті, неохоче молодий чоловік посадив свою матір на спину та поліз у гори. Проте, він передумав залишати її там (у горах), і повернувся вночі таємно додому, на спині несучи матір. Повернувшись, він заховав її у темному сараї поблизу будинку.

Декілька днів потому, володар наказав селянам, щоб ті для нього робили мотузки з ясеня. “Мамо, наш володар наказав нам робити мотузки з ясеня. Ми намагалися, проте у нас нічого не вийшло. А якщо хтось не зможе зробити цього, то мусить сплатити йому більшу данину”, – мовить син.

“Мій сину, це дуже просто. Я навчу тебе як це зробити”, – каже матір. Молодий чоловік виготовив коло з солом’яної мотузки, помістив його в солону воду, висушив і підпалив, зробивши все так, як сказала йому матір. Потім він відніс цю мотузку до свого володаря.

“Ти дуже вправна людина. Це чудово. Отож, я тобі дам складніше завдання. Бачиш цю гілку, ти повинен сказати мені, який з цих кінців є корінням, а який – сучком”.

Розгублений молодий чоловік з гілкою прийшов до старої матері, просити у неї поради. “Це дуже просто. Ти повинен тільки принести миску з водою”, – відповідає мати. Син так і зробив: приготував миску з водою і встромив туди гілку.

“Дивись, один кінець її, той, що у воді, то є коріння. Інший, той, що над водою – сучок”. Впоравшись, молодий чоловік вже був у володаря, відповідаючи на його запитання.

“Ти розумна людина, тому я тобі дам ще складніше завдання. Ти повинен виготовити барабан, який буде грати сам по собі, без сторонньої допомоги”, – сказав володар.

Чоловік увесь блідий, не придумавши нічого, знову попрямував за порадою до своєї старої матері.

“Це ж просто. Ти лише повинен спіймати кілька бджіл у горах”. Отримавши потрібне, мати розтягла шкіру на барабані, де утворився невеликий отвір, куди вона пустила тих бджіл. Потім швиденько стягнула шкіру на ньому, утворивши граючий барабан.

“Молодець. Тільки скажи мені, чи ти сам впорався з усіма трьома завданнями?” – запитує у нього володар.

“Мій пане, кажучи правду, то зробила моя стара мати. Ти наказав нам залишати старих батьків, та я не зміг зробити такої страшної речі. Тому я сховав свою матір у сараї. Старі люди знають набагато більше за молодих, хоча і працюють значно менше”, – відповідає молодий чоловік.

На те, після довгих розмірковувань, володар йому каже: “Ти був правий. Я помилявся, а тому вирішив заборонити покидати старих людей”.

Після цього по всій країні володар видав наказ, згідно з яким молодь повинна була опікуватися старими людьми¹³.

Резюмуючи розгляд цих двох звичаїв, варто зазначити наступне: ця практика міфо-ритуального вбивства в контексті архетипічного сприйняття смерті як переходу з цього світу в “той світ” була однією з форм ініціального-екзистенційного адаптування людини до фізіологічного процесу “життя-смерті” в певному культурно-історичному континуумі.

Нагомість, компаративний аналіз звичаїв “убасте” та “саджати на лубок” приводить нас до думки про можливість існування спільних елементів знакових систем в етнокультурних моделях розвитку українців та японців на певних етапах їхнього соціоісторичного розвитку, засвідчуючи при цьому нагальну необхідність проведення подальших теоретичних узагальнень та досліджень в області порівняльного вивчення обрядово-ритуальної практики обох народів.

¹Nakamura Hajime Jataka zenshu (Джатака). – Токуо, 1989. – Т.6 . – С.150.

²Розвідки Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1899. – Т.1. – С.171.

³Bunkajinrigaku-jiten (Словник з культурної антропології). – Токуо, 1981. – С.842.

⁴Литвинова П. Как сажали в старину людей старых на лубок // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – №5. – С.354.

⁵Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С.219.

⁶Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України. – Ф.-1-к 1. – Од.зб.22. – Арк.3.

⁷Легенди та перекази. – К., 1985. – С.136.

⁸Милорадович В. Життя-бытє лубенскаго крестьянина. – К., 1904. – С.245.

⁹Чубинський П. Мудрість віків. – К., 1995. – Т.2. – С.198.

¹⁰Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С.213.

¹¹Nozumi Nobushige Inkoron. – Токуо, 1915. – С.583.

¹²Japanese for today. – Токуо, 1972. – Р.190 – 191.

¹³Teihon nihonno minwa (Збірник японської народної творчості) у 20 т. – Токуо, 1999. – Т.17. – С.325.